

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ *ДУША* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ ТРАДИЦІЇ:  
ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИREPRESENTATION OF THE CONCEPT OF THE *SOUL* IN THE UKRAINIAN  
LINGUISTIC TRADITION: PHILOSOPHICAL AND CULTURAL ASPECTS

Помазан І.О.,

*orcid.org/0000-0002-1997-648X**кандидат філологічних наук, доцент,  
начальник кафедри філології та військового перекладу  
Київського інституту Національної гвардії України*

Ільїна О.В.,

*orcid.org/0000-0002-1106-6967**кандидат філологічних наук,  
доцент кафедри українознавства**Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*

У статті охарактеризовано концепт *ДУША* як одну з ключових універсальї української мовної картини світу, що віддзеркалює уявлення про сенс життя, смерть, моральні цінності та внутрішній світ особистості. Визначено місце цього концепту серед фундаментальних категорій, які поєднують сакральне й буденне, духовне й тілесне, універсальне й індивідуальне. У роботі описано витoki концепту *ДУША* з огляду на міфологічну й філософську традиції: простежено архаїчні уявлення про душу як дихання, тепло, вогонь чи птаха, субстанцію, що залишає тіло, а також розглянуто античні концепції Платона, Аристотеля, Геракліта та Демокріта, які по-різному інтерпретували природу душі – від ідеалістичних до матеріалістичних підходів. Особливу увагу приділено християнським уявленням, у яких душа постає як безсмертна субстанція, дарована людині Богом, та слов'янській етнокультурній традиції, що розширила семантику цього поняття за допомогою таких образів, як совість, натхнення та інші моральні чесноти. У статті встановлено ядерні та приядерні зони концепту: ядро охоплює уявлення про душу як безсмертну нематеріальну сутність, внутрішній психічний і моральний світ людини, її життєву енергію та основну суть буття; приядерна зона пов'язана з численними символічними наповненнями – вогонь, подих, птах, совість, натхнення. На основі аналізу лексикографічних, етимологічних і фразеологічних джерел доведено, що концепт душа в українській мовній свідомості зберігає переважно позитивну конотацію, виступаючи символом людяності, щирості та емоційної глибини. Перспективи подальших студій убачаються в порівняльному аналізі репрезентації концепту в різних мовах і культурах, дискурс-аналізі його функціонування у фольклорі, літературі, релігійному та медійному просторі, а також у вивченні індивідуально-авторських переосмислень у творчості митців.

**Ключові слова:** концепт, українська мовна картина світу, етимологія, смисл, символ.

The article characterizes the concept *SOUL* as one of the key universals of the Ukrainian linguistic worldview, reflecting perceptions of the meaning of life, death, moral values, and the inner world of the individual. The place of this concept among the fundamental categories that unite the sacred and the profane, the spiritual and the corporeal, the universal and the individual has been defined. The paper describes the origins of the concept *SOUL* in mythological and philosophical traditions: it traces archaic notions of the soul as breath, warmth, fire, or a bird – a substance that departs from the body – and considers the ancient philosophical conceptions of Plato, Aristotle, Heraclitus, and Democritus, who variously interpreted the nature of the soul, ranging from idealist to materialist approaches. Particular attention is devoted to Christian interpretations, where the soul is conceived as an immortal substance bestowed upon humankind by God, and to the Slavic ethnocultural tradition, which expanded the semantics of this concept through such images as conscience, inspiration, and other moral virtues. The study establishes the nuclear and near-nuclear zones of the concept: the nucleus encompasses representations of the soul as an immortal immaterial essence, the inner psychic and moral world of the human being, its vital energy, and the fundamental essence of existence; the near-nuclear zone is associated with numerous symbolic representations – fire, breath, bird, conscience, inspiration. Based on the analysis of lexicographic, etymological, and phraseological sources, it is demonstrated that the concept of soul in Ukrainian linguistic consciousness retains a predominantly positive connotation, serving as a symbol of humanity, sincerity, and emotional depth. Prospects for further research include comparative studies of the representation of the concept in different languages and cultures, discourse analysis of its functioning in folklore, literature, religious and media discourse, as well as the study of individual-author reinterpretations in artistic works.

**Key words:** concept, Ukrainian linguistic worldview, etymology, meaning, symbol.

**Постановка проблеми.** Концепт *ДУША* належить до числа тих універсальї, що визначають світоглядні основи людства й віддзеркалюють уявлення про сенс життя, смерть, мораль та внутрішній світ особистості. У різні епохи його осмис-

лювали мислителі, філософи, богослови й митці, надаючи поняттю нових смислових відтінків і культурних інтерпретацій. Душа завжди була тим «нервом» культури, що єднає сакральне й буденне, духовне й тілесне, універсальне й індивідуальне.

В українській традиції, як і в багатьох інших, уявлення про душу посідають особливе місце: вони пронизують фольклор, релігійні тексти, художню літературу й сучасний мовний ужиток. Саме тому дослідження цього концепту має не лише історико-філософське, а й лінгвокультурологічне значення, оскільки дозволяє побачити, як у мові закріплюються ключові для нації уявлення про людину та її внутрішній світ.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Науковці неодноразово підкреслювали унікальність і багатшаровість цього концепту. О. М. Каракуця досліджувала фразеологізми з компонентом душа, виявляючи в них метафоричні моделі; К. Ю. Голобородько, Т. І. Пруднікова та інші автори простежували функціонування поняття в різних дискурсах. Узагальнюючи їхні підходи, М. В. Скаб наголошує, що «концепт ДУША є одним із ключових концептів української культури, що являє собою складну логіко-емоційну сутність, яка оригінально поєднує в собі сакральну та несакральну частини» [7, с. 469].

Таким чином, дослідження концепту душі виходить за межі суто філологічних студій і торкається філософії, культурології, психології. Воно відкриває доступ до розуміння внутрішніх структур мови як сховища культурної пам'яті й дозволяє побачити, чому «душа» у свідомості українців постає не лише як метафізичне начало, а й як метафора людяності, етичного вибору й життєвої енергії. Цей дуалізм робить концепт душа унікальним. На відміну від багатьох інших культурних концептів, що тяжіють або до сфери сакрального (наприклад, БОГ), або до сфери побутового (скажімо, хата), душа інтегрує обидва виміри. Вона водночас є тим, що підносить людину до вищих цінностей, і тим, що найповніше виражає її індивідуальність у щоденному житті. Мова, яка закріплює ці багатозначні смисли у фразеологізмах, прислів'ях, поетичних образах, показує: душа – це не лише поняття, а своєрідний «ключ» до розуміння української картини світу.

**Постановка завдання.** Метою пропонованої розвідки постає окреслити ядерну та приядерну зону концепту ДУША в українській мовній картині світу.

Вважаємо, що кожен концепт «становить собою смисловий простір, у якому об'єктивні знання утворюють ядерну частину, або поняттєвий складник, культурні – приядерну частину (культурний складник), індивідуально-авторські переосмислення формують периферію» [9, с. 5-6].

У роботі застосовано методи: описовий та лексикографічний аналіз – для виявлення значень і контекстів функціонування лексеми *душа*; ети-

мологічний аналіз – для простеження історичних витоків і семантичних трансформацій; контекстуально-інтерпретаційний метод – для аналізу вживань у художньому та релігійному дискурсах; лінгвокультурологічний підхід – для встановлення культурних конотацій і символічних наповнень.

**Виклад основного матеріалу.** Концепт ДУША належить до фундаментальних складників світоглядної картини, оскільки уявлення про душу як про носія безсмертя простежується майже в усіх релігійних і філософських системах. Витоки цього поняття сягають найдавніших часів, коли людина вперше замислилася над відмінністю між живим і неживим, над таємницею життя та смерті. Уже на ранніх етапах формування міфологічної свідомості з'являється ідея про те, що душа є особливою субстанцією, котра залишає тіло після смерті, а її існування пов'язане з диханням – життєвою ознакою, яка припиняється у момент смерті.

У різні історичні періоди уявлення про природу душі змінювалися. Частина античних мислителів вважала душу матеріальною сутністю, локалізованою в крові чи серці, й пояснювала її існування фізіологічними явищами. Водночас поширеним було переконання, що у снах душа здатна відділятися від тіла й здійснювати подорожі, що стало одним із ранніх підтверджень віри у її автономність і незалежність.

Особливої ваги концепт душі набуває у філософських системах Давньої Греції. Так, Аристотель у трактаті «Про душу» (*De Anima*) намагався раціонально осмислити феномен, визначаючи душу як «форму живого тіла» та першопринцип його життєдіяльності. Він підкреслював, що душа є не лише носієм чуттів та емоцій, а й джерелом мислення, здатним виходити за межі суто біологічних процесів. На відміну від матеріалістів, Аристотель прагнув синтезувати природниче й метафізичне тлумачення, заклавши підвалини подальших європейських уявлень про душу як складний багаторівневий феномен.

Аристотель, відходячи від вчення свого наставника Платона, утверджує ідею нерозривного зв'язку душі й тіла. Він порівнює їх із воском і відбитим на ньому зображенням, підкреслюючи, що ці дві сутності не можуть існувати окремо: душа є первинною реалізацією природного органічного тіла. Ця інтерпретація знаменувала крок від платонівської дуалістичної традиції до більш цілісного, онтологічно обґрунтованого розуміння душі.

Ще до Аристотеля низка античних мислителів ототожнювали душу з елементами природи. Геракліт Ефеський бачив у ній стан первоматерії – вогню, який перебуває у постійній зміні та

переході від одного стану до іншого. Подібних поглядів дотримувався й Демокріт, вважаючи душу своєрідним «вогнем чи теплом», життєвою іскрою, яка оживляє тіло. Символіка вогню виявилася настільки міцною, що її відгомін ми знаходимо й у мовах: у багатьох індоєвропейських мовах слова на позначення «душі» пов'язані з лексемами «горіти», «вогонь» (dheg- – «горіти»; латиське *gars* – «душа», російське «горіти»). Цей образ знайшов глибокий розвиток і в українській лінгвокультурі. У дослідженні О. М. Каракуці проаналізовано низку фразеологізмів, де душа метафорично осмислюється через семантику вогню. «Пекти душу» означає внутрішній біль, муку; «зігріти душу» чи «потеплішало на душі» – відчуття радості й задоволення [3, с. 11]. Метафора вогню як сутності душі не є випадковою. Вогонь – це стихія, яка водночас творить і нищить, зігріває і спалює. Саме такою є і душа: вона єднає в собі любов і ненависть, спокій і тривогу, світло й темряву. Здається символічним, що й сучасна мова зберігає цей давній досвід: ми й досі говоримо «палке кохання», «горить бажанням», «вогонь у серці» – і майже завжди йдеться про внутрішній, духовний вимір.

На відміну від матеріалістів, чимало мислителів ототожнювали душу з нематеріальною субстанцією, що належить до світу ідей та вічних сутностей. Ідеалістична традиція виходила з переконання, що почуття й пристрасті можна підпорядкувати силі волі, а отже, душа – це не лише емоції, зумовлені фізіологічними процесами, а щось набагато вище, що стоїть понад тілесність.

Родоначальник ідеалізму Платон неодноразово протиставляв душу й тіло. У трактаті «Федр» він твердив, що душа безсмертна, бо всяке тіло приводиться в рух ізсередини, що душа є рушійною силою, відповідно, душа не народжується й не помирає [5].

Платон також розгортає образ «подорожі душі» у Всесвіті: позбавлена «крил», вона опускається в матеріальний світ і, оселяючись у тілі, надає йому здатності до життя. Таке поєднання душі й тіла він визначає як «живу істоту», додатково наголошуючи на її смертності, на відміну від самої душі, яка вічна.

У християнських доктринах душа розглядається як окрема й самостійна субстанція, незалежна від тіла. У книзі Буття читаємо: «І сотворив Господь Бог людину з пороку земного, і вдихнув у лице її дихання життя, і стала людина душею живою» [1, с. 6]. Таким чином, уявлення про душу нерозривно пов'язане з актом божественного вдихання, що оживляє матерію.

Порівняльний матеріал свідчить про універсальність цього уявлення. У традиційних культурах душа часто постає як щось невидиме й рухливе, ототожнюване з подихом, вітром чи диханням. Такі уявлення, на перший погляд архаїчні, насправді відображають глибинні інтуїції людства. Людина завжди відчувала, що життя не зводиться до фізіології. Подих, тепло, тінь – усе це символи невидимого, але реального виміру існування. Християнство піднесло ці інтуїції на рівень доктрини: душа – не просто «життєва сила», а вища, безсмертна сутність, що входить у людину як дар Бога. Цікаво, що навіть у сучасному мовленні ми часто зберігаємо ці давні образи: кажемо «видихнути душу», «мати світлу душу», «її душа ніби літає». Це свідчить про те, що глибинна метафора «душа як дихання/тінь» живе в нашій культурі й досі, поєднуючи архаїчні й релігійні уявлення.

Етимологічні джерела свідчать, що слово *дух* походить від старослов'янського *дохъ*, пов'язаного з формами *dъchъ*, *dъchnoti* (< *dūs-*), *дыхати* (*dūs-*), і має спільні корені з литовським *daūsos* – «повітря, невідома тепла країна, рай» [2, с. 149]. Лексема *душа* зі схожим морфемним складом зафіксована практично в усіх слов'янських мовах. Старослов'янське *доуша* походить від праслов'янського *duša* (< \**dux-ja* < *dhousiā*), спорідненого з литовським *dvasia* – «душа, дихання». Подібні семантичні процеси спостерігаються й у класичних мовах: латинське *anima* означає і «вітер», і «подих», і «душа»; у грецькій *ψύχω* – «видихаю, дмухаю», але *ψυχή* вже «душа» [2, с. 150]. Це підтверджує універсальність метафори «душа як дихання», яка закріпилася в багатьох мовних картинах світу.

У народних уявленнях особливо поширеним є зіставлення душі з птахом. Не випадково й Святого Духа в християнській традиції символічно зображають голубом. Цей архетип сягає глибинних міфопоетичних уявлень про душу як істоту, здатну залишати тіло й вільно «літати». Можна простежити деякі паралелі між словами, що належать до різних мов, де поєднуються значення «дихати» й «птах»: індоєвропейське *and-* – «качка» та рос. *утка*, але водночас *and-* має й значення «дихати, дух»; англ. *duck* («качка») співвідноситься з рос. *дух*; англ. *chough* («галка») перегукується з нім. *Nauch* («подих, дух»); англ. *bird* («птах») споріднене з *breath* («дихати»); гот. *ahaks* («голуб») має паралель у *ah-ma* («душа, дух»).

Такі лексико-образні зв'язки свідчать, що душа здавна сприймалася як щось летюче, невидиме, невагоме – наче подих або птах, який легко залишає тіло. Метафора птаха робила «душу»

наочною, дозволяючи людині уявити її свободу й рухливість. Водночас уявлення про душу як дихання надає цьому образу фізичної конкретності: подих – невидимий, але відчутний, так само як і сама душа. Таким чином, у поєднанні символів «дихання» та «птаха» ми бачимо універсальний код культури, який одночасно говорить про крихкість людського життя й прагнення до безсмертя.

У слов'янській культурі слово *душа* мало ще одне значення: ним позначали також совість людини. Це розширює семантичний діапазон поняття, демонструючи, що душа осмислювалася не лише як життєва сила чи невидима субстанція, а й як внутрішній моральний компас, який визначає поведінку та вчинки людини.

Культурологічний аналіз дозволяє виокремити кілька ключових художньо-семантичних наповнень концепту **ДУША**: душа як *вогонь* (енергія, життєва іскра); душа як *совість* (моральний стрижень); душа як *моральні чесноти* (ціннісна сутність людини); душа як *дихання* (життєва сила, подих); душа як *птах* (образ свободи й безсмертя).

На сучасному етапі уявлення про душу інтегрують як релігійні, так і наукові підходи, що зафіксовано в лексикографічних джерелах. Згідно зі Словником української мови, основні значення слова «душа» такі: «1. Внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями; // За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини. 2. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі; // Людина як носій тих чи інших рис, якостей; // Почуття, натхнення, енергія; // Про людину з прекрасними рисами характеру. 3. *розм.* Про людину (найчастіше при визначенні кількості). 4. *перен.*, чого. Основне в чому-небудь, суть чогось; // Центральна фігура чого-небудь. 5. *розм.* Заглибина в нижній передній частині шиї» [8, с. 445]. Отже, до ядерних смислів концепту можна віднести: *душа як психічний стан, душа як безтілесна сутність, душа якості людини, душа – людина, душа – енергія, душа – натхнення, душа – суть*. Вторинні ж значення (на кшталт анатомічного) демонструють широту семантичних перенесень, проте не впливають на базову структуру концепту.

Цікаво, що «душа» в українській мовній свідомості майже завжди має позитивну конотацію: «добра душа», «світла душа», «душа компанії». Навіть коли йдеться про біль чи муку («болить душа», «печаль на душі»), це не заперечує цінності душі, а радше підкреслює її чутливість.

Це відрізняє концепт **ДУША** від багатьох інших базових понять, бо він поєднує і метафізику, і психологію, і мораль, і поетичні образи. Душа у слов'янській традиції – це не лише «внутрішній світ», а універсальний символ людяності.

**Висновки.** Отже, концепт **ДУША** в українській мовній картині світу постає як універсальна категорія, що інтегрує різні смислові поля – від сакрально-релігійного до повсякденно-побутового. Його витоки сягають найдавніших міфологічних уявлень, де душу ототожнювали з диханням, теплом, вогнем чи птахом, що залишає тіло. У філософських системах античності (Платон, Аристотель, Геракліт, Демокріт) цей концепт набуває раціональних пояснень, водночас зберігаючи міфопоетичні риси. Християнська традиція піднесла душу до рівня божественного дару, що єднає людину з Творцем. Слов'янська етнокультурна спадщина поглибила семантику душі через образи совісті, моральних чеснот, натхнення.

Аналіз етимологічних, фразеологічних та лексикографічних джерел дозволяє виокремити ядро концепту: *душа як безсмертна нематеріальна сутність, як внутрішній психічний і моральний світ людини, як життєва енергія та основна суть буття*. Приядерна зона охоплює численні символічні наповнення – *вогонь, подих, птах, совість, натхнення*. У сучасній українській мовній свідомості концепт душа зберігає насамперед позитивну конотацію, стаючи символом людяності, щирості, емоційної глибини.

Таким чином, **ДУША** – це не лише лінгвокультурний концепт, а й духовний «ключ» до розуміння національної картини світу, у якій поєднано архаїку, релігійну традицію й сучасні світоглядні орієнтири.

**Перспективи дослідження.** Подальше вивчення концепту **ДУША** може відбуватися в кількох напрямках: порівняльні студії (дослідження репрезентації душі в українській, російській, польській, англійській та інших мовах задля виявлення спільних індоєвропейських витоків і специфічних національних рис); дискурс-аналіз (простеження функціонування концепту у фольклорі, літературі, релігійному, медійному та побутовому дискурсі); лінгвопоетичний підхід (дослідження індивідуально-авторських переосмислень концепту у творчості конкретного майстра слова). Загалом перспективи відкривають простір для міждисциплінарних студій, де мовознавство перетинається з філософією, культурологією, психологією та релігієзнавством, дозволяючи глибше збагнути, як мова зберігає й транслює уявлення про внутрішній світ людини.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Біблія. Київ : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1408 с.
2. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / голов. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 2: Д-Коп. 572 с.
3. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа»: структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2002. 19 с.
4. Пейчева О.М. Аксиологема душа в сербській лінгвокультурі. Слов'янський збірник. 2015. Вип. 19. С. 25-32.
5. Платон. Діалоги. Київ: Основи, 1999. 395 с.
6. Пруднікова Т.І. Фразеологічна об'єктивація концептів душа, серце, розум в українському мовопросторі. Культура народів Причорномор'я. 2011. № 211. С. 82-85.
7. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. Чернівці : Рута, 2008. 560 с.
8. Словник української мови : в 11 т. / голов. ред. І.К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1971. Т. 2 : Г-Ж. 550 с.
9. Слюніна О. В. Вербалізація природних стихій в українській поезії 80-х – 90-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2012. 20 с.

*Дата першого надходження рукопису до видання: 27.09.2025*

*Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025*

*Дата публікації: 28.11.2025*